

NA JEVREJSKOM GROBLJU U SARAJEVU

Petar Kočić, koji je imao oka i smisla za bosanski predeo i kao pravi pisac umeo i uzgred da kaže lepe i tačne stvari, zapazio je mesto koje u tom predelu zauzimaju groblja i stigao to da kaže čak i u jednom običnom, stručnom članku. „Kao krupni i bjeličasti planinski volovi leže gomile ogromnog četvrtastog kamenja i izložene pogledima sa sviju strana mirno se prelivaju u suncu i počivaju kao u dubokom snu”.

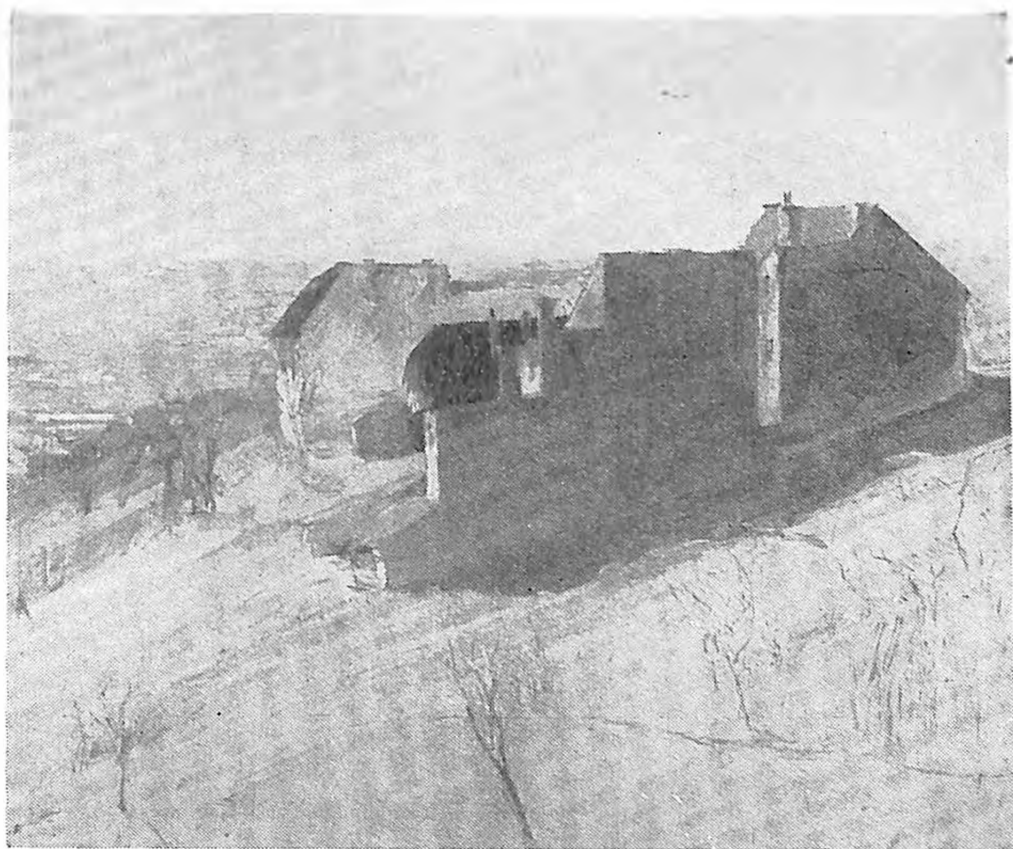
Toga užgrednog Kočićevog zapažanja sećao sam se uvek, pa i ovog leta, kad sam nekoliko dana uzastopce odlazio na starinsko jevrejsko groblje koje leži na levoj obali Miljacke, ispod železničke pruge Sarajevo—Užice. Kažem „leži”, iako je ono tako strmo da izgleda više kao da se stalno spušta i ruši.

Strmi obronci Sarajeva puni su, i danas, muslimanskih grobalja sa belim nadgrobnim kamenovima, nišanima. Kao bele vojske stalno u pohodu ili lavine večitog snega, ta groblja se oduvek spuštaju svojim strminama. Sa godinama i vekovima te vojske su sve ređe i te lavine sve tanje. Jer, i groblja umiru. Mnogi je beli i nekad uspravni nišan pao ili se nagnuo i sprema se da legne u grob zajedno sa svojim pokojnikom. Na nekim grobljima, kao onom najlepšem na Alifakovcu, gusti, tanki nišani su povaljani kao zamršeno belo klasje. Ta groblja imaju nečeg ne samo slikovitog nego i uzbudljivo poetskog u svom postanku kao i u svom nestajanju, u svom kontrastu sa novim životom koji danas buja i previre dole u gradu. Ničeg što odbija i zastrašuje nema u njima, nego nešto mirno i čisto i dostojanstveno što je samo odraz razumnog i junačkog ljudskog odnosa prema smrti onih koji tu počivaju.

Bela muslimanska groblja po strmim padinama Sarajeva. — To je jedna od onih nekoliko tema pred kojima se osećam uzbuđen i ponesen, pun vizija i pomisli, ali nesposoban da svemu tome dam bar približno veran izraz. Ali poezija ovih grobalja naći će svoje pesnike, i to neće biti pesnici smrti, nego pesnici života. Jer uvek ostaje istinita stara reč da „smrt nije poetičnija od života”. A groblja imaju značenja ukoliko govore o životu sveta kom su pripadali oni koji u njima leže, i istorija grobalja ima smisla i opravdanja ukoliko baca svetlost na put sadašnjih ili budućih naraštaja.

Milan Steiner: Kiša (ulje)

Milan Steiner: Pogled na savsku dolinu

Ali danas, ovde, ja ne govorim o svim tim grobljima oko Sarajeva, nego o starom groblju sarajevskih Jevreja Sefarda, koje se svojim belim mramorima gubi među njima i izdaleka ne razlikuje od njih.

*

Penjući se kratkom ali oštrom strminom koja vodi od Miljacke ka groblju sarajevskih Jevreja Sefarda, uvek sam pomišljao na četiri veka njihove istorije.

Kad su krajem XV veka Jevreji bili prognani iz Španije, oni su tražili utočišta u raznim zemljama koje nisu bile zavele gonjenje Jevreja kao sistem i koje su ih bar tolerirale. Jedna od takvih zemalja bila je tadašnja Turska. U XVI veku pojavljuju se proterani španski Jevreji Sefardi i u važnijim trgovačkim centrima Balkana, pa i u Sarajevu. Njihov društveni položaj ovde ne razlikuje se u osnovi od položaja ostale raje; on je utoliko teži što su oni malobrojni i potpuno izolovani tuđinci, bez krvne, verske i jezičke veze sa ostalom rajom. Da bi se održali pod takvim uslovima, ovi dobegli Jevreji morali su da se dovijaju i povijaju još više i teže nego što je to morala da čini hrišćanska raja. Sabijeni u vrstu geta, tzv. „Veliku avliju“, opkoljeni predrasudama i praznovericama svojih sugrađana svih ostalih vera, oni su se i po nuždi i po nagonu samoodbrane zatvarali u sebe i zaziđivali iza svojih sopstvenih tradicija, verovanja i predrasuda, kao iza bedema. Rezerve kulturnih dobara koje su doneli sa sobom iz svoje stare otadžbine Španije s vremenom su tamnele i čilele, ali oni su ih, u nepovoljnim uslovima, sa retkom ljubavlju negovali i u dobroj meri očuvali sve do najnovijih vremena. Inače, njihov duhovni život ograničavao se, kao i kod naroda ostalih vera, uglavnom na relativno poznavanje verskih tekstova i mehaničko ponavljanje obreda. U kući i između sebe govorili su španski (onakav kakav su ga u XV veku poneli i još natrunjen množinom naših i turskih reči), u sinagozi i verskim običajima služili su se hebrejskim, sa narodom su govorili „bosanski“, a sa pretstavicima vlasti turski. Živeli su bez pravih škola i većih mogućnosti kulturnog života. I za vreme turskih vlasti i docnije, pod austro-ugarskom okupacijom, postojeće zakonodavstvo praktično im je onemogućavalo pristup položajima u javnom životu i državnoj upravi i upućivalo ih na fizički rad, ograničen broj zanata i, naročito, na sitnu i krupnu trgovinu.

Bila je to jedna mala, silom prilika i navikama hermetički zatvorena zajednica u kojoj je bilo teško sticanog, mučno čuvanog i uvek ugroženog bogatstva i, mnogo više, crne sirotinje. Sve je to moralo nepovoljno uticati na njihov razvitak. Pa ipak, sve to nije moglo da ih degeneriše kao celinu, da ih potpuno rastoči duhovno

• i uništi fizički: A kada su, sa XIX vekom, uslovi života postali i za njih donekle, samo donekle, povoljniji i savremeniji, oni su, pored nametnute zaostalosti koja im je bila zajednička sa ostalim verama, pokazivali nesumnjive znake svoje energije i obdarenosti, svoga smisla za novinu, svoje urođene želje za napretkom. (U naše vreme oni su dali Bosni jednog od njenih najboljih pisaca, harmoničnog i duboko čovečnog Isaka Samokovliju.) Tek u drugom svetskom ratu, mračna i ubilačka najezda rasizma uspjela je da ih, nespremne i nenavikle na taj način borbe, rasprši i uništi. Uvek su hteli da žive, i uvek su im u toku njihove teške istorije otilimali ponešto od života. Ovi su im uzeli život. Njihova istorija, koju će trebati tek napisati, jer je knjiga Morica Levija o Sefardima u Bosni danas

Stari deo Sefardskog groblja u Sarajevu

teško pristupna a delom i zastarela, pokazaće ne samo sudbinu Sefarda nego i svu raznolikost i složenost našeg društvenog života u prošlosti. Jer, ma koliko da su pretstavljali svet za sebe, oni su u isti mah bili i živ sastavni deo naše opšte zajednice.

Sa tim mislima i sećanjima ulazi čovek kroz železnu kapiju u groblje sarajevskih Sefarda na nemilosrdnoj strmini iznad Miljacke.

Ovo groblje na nizbrdici deli se, po obliku kamenova i po natpisima na njima, na dva prilično jasno podeljena dela. Negde do početka ovog stoleća, nadgrobni kamenovi su tipično jevrejski, glomazni, grubo tesani, više sprema nego pozadi. (Masa toga kamena ima po svom sastavu i osnovnim linijama nečeg od lava koji

u klasičnom položaju sedi na stražnjini, a stoji na prednjim nogama, sa uzdignutom glavom.) Na prednjoj, višoj strani natpis hebrejskim slovima.

Krajem prošlog veka ti nadgrobni kamenovi menjaju oblik, približavaju se konvencionalnim „spomenicima” na hrišćanskim grobljima, a natpisi na našem i na španskom jeziku javljaju se sve češće pored hebrejskih, često i bez njih. Kao što je to bivalo u drugim zemljama, i ovde su jevrejski nadgrobni kamenovi stali da se prilagodavaju stilu i ukusu vremena i zemlje u kojoj su. To su grobovi ljudi koji su živeli građanskim životom toga vremena i na njima spomenici koji svojim oblikom i svojim natpisima o tom govore.

Pa ipak, po mnogo čemu ti kamenovi su i osobeni i kazuju ponešto ne samo o mrtvima nego i o živima. Oni starinski belezi sa isključivo hebrejskim natpisima stoje postrani, neobični oblikom, nerazumljivi po pismu koje na sebi nose, kao pomireni s tim da je njihov oduvek samo najmanja manjina mogla pročitati i shvatiti, da danas nema ni nje. I gordi stavom. Poneki je već samo kamen. Slova crnog, plitko sečenog hebrejskog natpisa odavno su počela da se šire, da prelaze jedno u drugo, da se rastaču i gube. Još nisu potpuno zbrisana, ali pretvorena u ornament koji ne kazuje ništa.

Iza svih tih nama nerazumljivih hebrejskih slova, kao iza tanke, ali od svakog zida tvrde zavese, krije se onaj deo sefardskog života koji su oni održavali kroz duge vekove. Druga takva zavesa, to je njihov španski jezik. Za više od četiri veka oni su čuvali i pazili taj divni materinski-maćuhinski jezik, iako nisu mogli da ga razvijaju ni da ga sačuvaju da se ne okameni i ne iskvari. Na njemu su pevali svadbene i ljubavne pesme i romanse iz rodne Andaluzije, njime se služili u intimnom i poslovnom životu.

Ta dva daleka strana pisma i dva tuđa jezika bili su za njih sredstva očuvanja i neophodnog izdvajanja, kao dve šifre u dugoj borbi njihovog života.

Sa novim vremenom srpskohrvatska pismenost razvija se i među Sefardima, kao i među ostalim stanovništvom, ali pored toga oni počinju da svoj sefardski španski govor upotrebljavaju i u javnosti, naročito kad su u pitanju tradicija i folklor. Tako izbija i na nadgrobne kamenove. Čudan pravopis i često ubogi stihovi. Kao na tolikim grobljima po svetu, ponajviše su to konvencionalne reči, dug prema ugledu i bogatstvu pokojnika. Na jednom teškom kamenu od crnog mermera piše zlatnim slovima, u naivnim stihovima, da je pokojnik bio čovek cenjen i pametan, „*ombre preiado y entelegente*”, da je bio

*Vicepresidente de la Komidad,
Presidente de sosjedades,
Lavrador publico dija i tarde.*

(Potpretsednik opštine, pretsednik raznih društava, javni radnik danju i noću.)

I ovde se opšta mesta i hladni, nevešti stihovi mešaju sa natpisma iz kojih, ma i posredno i naivno, progovara istinsko osećanje i toplija reč, živa i večita potreba da se još nešto kaže o onom kog zauvek gubimo.

Na grobu jedne majke stoji ovo: „*Madre que non conoce otra justicia que el perdon ni mas ley que el amor*”. (Majka koja nije poznavala druge pravde do opraštanja ni drugog zakona do ljubavi.) Na kamenu Doncele Klare Altarac, koja je umrla „u cvetu mladosti”, ona se žali što je sa prvim prolećnim danima pokrivena zemljom i što joj je ta hladna zemlja „sakrila lice oca sunca” — „*Cubriome la vista del padre sol*”. A odmah do devojčice leži njena majka, koja je umrla docnije, i na njenom grobu piše:

*Clara, no lloras hija mia,
No temes la fosa fria.*

(Klaro, ne plači, kćeri moja, i ne boj se hladnog groba.)

Upoređa sa španskim sve su češći natpisi, pa i stihovi, na srpskom. I oni su, naravno, u granicama običnosti, onakvi kakvi se vidaju na grobovima svih vera i naroda. Na grobu jedne majke piše: „Divna si nam bila — od rođenja — ljubljena nam majko — dovidenja”.

Ponekad samo i oni kazuju nešto više od konvencionalnog izraza žaljenja. Na jednom od njih, posle hebrejskog natpisa, stoji: Rahela I. Izrael „Gospojo”. — Čini mi se da vidim tu punu, sedu matronu koju su njeni rođaci i sugrađani, sa urođenim smislom za humor i tačnu psihološku definiciju, prozvali Gospojom. I kao da slušam tu našu reč kako se javlja u njihovoj španskoj konverzaciji, i otegnuti lelujavi naglasak sa kojim je oni izgovaraju.

Jedan spomenik kaže: „Ovde počiva moj mili i neprežaljeni suprug i naš mili otac Leo E. Papo, rođen 1871, umro 12 jula 1915, koji je devet godina bolovao”. — Nešto od starobosanskih grobnih natpisa, sa ovom pojedinošću iz ličnog života, koja je za rodake imala važnosti, a koja posle toliko godina zvuči neobično.

Leonu Leviju, već očigledno savremenom čoveku, njegovi drugovi planinari raznih vera poručuju kroz nevešte ali srdačne stihove da je u planini bez njega pusto, i da ga oni neće zaboraviti.

Na grobu Elijasa Kabilja piše: „Tako smo sami — živi i mrtvi — uvijek isto”, kao daleko sećanje na španski stih:

„Dios, como solos quedan los muertos!”

Probijam se kroz guste redove grobova, unosim se u obične reči i u poznata i stalno ista prezimena. Abinun, Albahari, Altarac, Atijas, Baruh, Daniti, Danon, Eskenazi, Finci, Gaon, Kabiljo, Kajon, Kalderon, Kamhi, Katan, Konforti, Kunorti, Levi, Maestro, Montilja, Ovadija, Ozmo, Pardo, Pesah, Pinto, Salom. A imena njihovih žena imaju često u sebi nešto od muzike i poezije dalekih sunčanih zemalja: Anula, Gentila, Doja, Rika, Masalta, Luna, Buena, Palomba, Simha, Oro.

Iza tih reči i slova nazirem mali i živi sefardski svet iz našeg detinjstva. Trgovce sa visokim fesovima na glavii, pognute nosače, sitne prodavce, zanatlije na čepencima, njihove stare žene još u sefardskoj orijentalnoj nošnji, njihovu decu, dobro odevenu, bogatašku, i bednu, mršavu, sirotinjsku. Osećam miris njihovih avlija i čujem njihove žive, grlene španske uzvike izmešane sa našim rečima. Svet koga više nema. A da ga nema, to kazuje i ovo groblje živim znacima i vidnim tragovima velike drame jednog naroda.

Prvo što se primećuje to su ne česti ali upadljivi tragovi na nekim od ovih spomenika. Na ponekom od njih je oštećena šestokraka zvezda Salomonovog slova, na ponekom grubo razbijena fotografija pokojnika. To su tragovi posetilaca okupatora ili ustaša, njihove bolesne mržnje i mračne gluposti i njihovih kundaka ili čizama.

Nailazim na niz jednoličnih belega od veštačkog kamena, na njima imena Sefarda, ljudi i žena, i pored njih, kao zanemelim stisnutim usnicama izgovoreno, stoji samo: „Prem. 24.V.1941, 12.V.1941, 2.VI.1941, 12.VI.1941...” Sve tako redom, i samo toliko. A svet zna i pamti te prolećne i letnje mesece 1941 godine. I to su samo oni retki kojima se zna za grob.

Na grobu Simona Katana, koji se rodio 1871 god., a imao sreću da umre već 1933, ispod njegovog natpisa na crnoj ploči urezano je sada, naknadno: „1882—1942. Nepoznat je grob Done Katan. Nastradala je u fašističkom logoru, a njena je uspomena vezana ovdje za grob njenog supruga”.

Hiljade drugih nemaju ni toga znaka. Njihovu sudbinu objašnjava velika piramida od belog kamena, pri vrhu groblja. Na njoj piše: „Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma. — Jasenovac — Stara Gradiška — Đakovo — Jadovno — Loborgrad — Aušvic — Bergen - Belzen”.

To je tragična geografija ovih ljudi koji u većini svojoj nisu želeli da upoznaju mnogo više od svoje varoši, svoje kuće i svoje radnje. Tu je simbolična grobnica uništenih i iskorenjenih naših Sefarda. Stojeći, sa dlanom na tom kamenu, kao što će mnogi i mnogi tu stajati, gubim se u živom saučešću, i u mislima o zajedničkoj odbrani koju čovečanstvo, ako hoće da s pravom nosi to ime, mora organizovati protiv svih međunarodnih zločina i tako postaviti sigurnu branu i stvarnu odmazdu protiv svih ubica ljudi i naroda.